

**σημειώσεις για τον κοινωνικό-ταξικό πόλεμο
στην Ελλάδα (και ιδιαίτερα την Αθήνα και τον Πειραιά)
του μεσοπολέμου και της δεκαετίας του '40**

(αφιερωμένες στους συντρόφους και τις συντρόφισσες ενός βραχύβιου ερευνητικού εγχειρήματος για τον Δεκέμβρη του '44)

*Οι πολιτείες της αδικίας είναι κυκλωμένες· τις κυκλώνουν
συννοικισμοί, νεκροταφεία και φυλακές,
βλέφαρα, που έχουν λιώσει από όνειρο και κλάμα,
δάχτυλα πεινασμένα που παλεύουν με τη νύχτα
για ένα φεγγάρι δαγκωμένο,
οι πολιτείες της αδικίας είναι κυκλωμένες...
Όμως κανείς δεν ξέρει πότε γίνονται ηφαιστειακά οι πληγές,
πότε οι ανατριχίλες γίνονται σεισμοί
κι ο πόνος ο ανθρώπινος δεν είναι μια εύκολη στιγμή για να
ξελογιαστεί
δεν είναι ούτε καρδιά ούτε συνείδηση για να τον αγοράσετε...*

*...Όταν κόμπαζε ο θάνατος
τσαλαπατώντας πολιτείες και σπαρτά,
όταν όλες οι πόρτες είχαν κουφαθεί και βουβαθεί,
αυτοί βγήκαν στους ναρκωμένους δρόμους,
βγήκανε να τον αντιμετωπίσουν,
ξέροντας πολύ καλά πως δεν ήταν ένα λουλούδι
να σκύψουν, να το κόψουν και να το καρφώσουν στο στήθος
τους.*

*Έτοιμοι για το μέγα ρίγος,
όρμησαν μέσα σε γρανάζια και τροχούς
να σταματήσουν το μακελειό,
να στομώσουν την έκρηξη...*

B. Λεοντάρης, συνοικίες

*...Καθίσαμε τριγύρω απ' την πληγή
παιδιά του τελευταίου πολέμου και φωνάξαμε:
Δε σταματάει ποτέ η ζωή!
Πήραν φωτιά τώρα ως κι οι μίνες των νεκρών
καίγονται οι φυλακές, φλέγονται τα στρατόπεδα
και άγρια μια φλόγα κυβερνάει τον ουρανό.
Άνοιξη, άνοιξη!... κι αχ, δε γιατρεύεται
τούτη η ελπίδα της ζωής, η ελπίδα της αγάπης.
Δε σκοτώνεται με κανένα θάνατο
δε φιμώνεται με κανένα πόλεμο, δε γιατρεύεται
αυτό το πιο μεγάλο ανθρώπινο πάθος,
που οι τύραννοι θαρρούν πως θα μπορούνε πάντοτε
να το διατιμούν: «Ειρήνη...».*

*Β. Λεοντάρης, της άνοιξης και του πολέμου,
πάθος ανθρώπινο*

Ποια υποκείμενα αγωνίστηκαν και πολέμησαν μέσα ή στο πλάι του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, τι τα ώθησε και τι προσδοκούσαν; Γιατί οι προλεταριακές και λαϊκές συνοικίες της Αθήνας και του Πειραιά, συγκροτημένες ήδη από τον μεσοπόλεμο, έγιναν προπύργια της επανάστασης της δεκαετίας του '40; Μπορούμε να μιλήσουμε για διαδικασία συγκρότησης τάξης/τάξεων ήδη από το '22 και για ταξική πάλη (με μια ευρεία έννοια, και όχι με τη στενή έννοια της σύγκρουσης μισθωτής εργασίας - κεφαλαίου) που φτάνει στο αποκορύφωμά της και ταυτόχρονα την αρχή της συντριβής της το '44; Μπορούμε να μιλήσουμε για μια καταφανή ιστορική συνέχεια που δένει τις μεσοπολεμικές διεργασίες (στο εργατικό κίνημα, τις φοιτητικές-νεανικές οργανώσεις, τη γυναικεία χειραφέτηση, την κουλτούρα και τον πληβειακό κοινωνικό χώρο των «επικίνδυνων τάξεων» κλπ) με την εαμική επανάσταση; Μήπως το ΚΚΕ και το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ σαν οργανωτικές μορφές έπιασαν το σφυγμό και τον αναβρασμό των υποτελών τάξεων, και γι' αυτό αυτές ενδύθηκαν τα εξωτερικά χαρακτηριστικά του πολιτικού κομμουνισμού και του πατριωτισμού ενώ στην ουσία επρόκειτο για κοινωνικό κομμουνισμό και για πληβειακό ριζοσπαστισμό αντίστοιχα; Ο Δεκέμβρης του '44 μήπως ήταν η (αρνητικά προδιαγεγραμμένη λόγω υπεροπλίας του αντιπάλου) αρχή του τέλους της εξέγερσης - επανάστασης και όχι η ηρωική αρχή της; Ο «εμφύλιος '46-'49» μήπως ήταν μια απελπισμένη

ένοπλη αντιπαράθεση, η επικράτηση του στρατιωτικού έναντι του κοινωνικού πολέμου, το αργόσυρτο και βασανιστικό τελείωμα μιας επαναστατικής διαδικασίας που είχε προηγηθεί, η τιμωρία όσων είχαν τολμήσει να σηκώσουν κεφάλι; Θα προσπαθήσουμε να δώσουμε κάποιες απαντήσεις στηριζόμενοι σε έρευνες που έχουν γίνει και θα διατυπώσουμε κάποιες υποθέσεις που μένει να επιβεβαιωθούν από μελλοντικές έρευνες, οι οποίες θα τίθενται στην υπηρεσία της ιστορίας του κοινωνικού-ταξικού πολέμου στην Ελλάδα και θα θέλουν να ανατρέψουν τις βεβαιότητες και τον εφησυχασμό της (μέχρι πρότινος κυρίαρχης) αριστερής ακαδημαϊκής ερευνητικής δραστηριότητας και βιβλιογραφίας.

Με τον ερχομό των προσφύγων το '22 αρχίζει μια μακρά διαδικασία συγκρότησης των υποτελών («γηγενείς», εσωτερικοί μετανάστες και πρόσφυγες) σε τάξη/τάξεις, τόσο με την ευρύτερη έννοια των συνόλων προσώπων με κοινή γλώσσα, αξίες, ιδέες, βιωματικές πρακτικές, αγωνίες και ανάγκες, όσο και με την ειδικότερη που αποδίδει στην «τάξη» ο E.P. Thompson: «Η τάξη συμβαίνει όταν ορισμένα πρόσωπα, εξαιτίας επίκοινων εμπειριών (είτε κληρονομημένων είτε από κοινού βιωμένων), αισθάνονται και αρθρώνουν την ταυτότητα των συμφερόντων τους, τόσο μεταξύ τους όσο και απέναντι σε άλλα πρόσωπα, τα συμφέροντα των οποίων διαφέρουν από τα δικά τους (και συνήθως είναι αντίθετα). Την εμπειρία της τάξης καθορίζουν εν πολλοίς οι παραγωγικές σχέσεις στις οποίες οι άνθρωποι γεννιούνται – ή εισέρχονται παρά τη θέλησή τους». Οι υποτελείς δίνουν αγώνες για τη βασική ανάγκη της στέγασης -οι περισσότεροι πρόσφυγες στην Αθήνα και τον Πειραιά αυτοστεγάστηκαν είτε νόμιμα είτε με κατάληψη-, εξηγείρονται ενάντια στον καπιταλιστικό εκσυγχρονισμό, ενάντια στην αισχροκέρδεια και την ανύψωση των τιμών αλλά και ενάντια στην εκμετάλλευση της εργασίας τους, αντιλαμβάνονται την κοινότητα των αναγκών τους, παράγουν τις δικές τους αξίες και διαμορφώνουν τη δική τους ηθική και κουλτούρα, μέρος της οποίας είναι και η ταξική συνείδηση με τη στενή της έννοια. Η διαδικασία είναι διαλεκτική και θα την περιγράψαμε κάπως έτσι: οι εμπειρίες προσλαμβάνονται βέβαια μέσα από το φίλτρο των παραδόσεων, των ηθών και του προϋπάρχοντος αξιακού συστήματος, αλλά ταυτόχρονα συνιστούν μια ενδόρρηξη στα δεδομένα και καθιερωμένα σχήματα και παραστάσεις· η ηθικοπολιτική και η ταξική συνείδηση που γεννιούνται δεν προκύπτουν ex nihilo αλλά είναι τέκνα αυτής ακριβώς της ενδόρρηξης. Αυτές οι (σε διαδικασία συγκρότησης) υποτελείς τάξεις λοιπόν έχουν το δικό τους έδαφος, τους δικούς τους χωροχρόνους. Στην Αθήνα και τον Πειραιά είναι οι συνοικίες (προσφυγικές και μη) περίξ του κέντρου των δύο πόλεων. Οι προλεταριακές και λαϊκές συνοικίες στα μεγάλα αστικά κέντρα διακρίνονται από τα εξής χαρακτηριστικά: κοινά (commons) - κοινωνικός κομμουνισμός, πληβειακός δημόσιος χώρος, λαϊκή κουλτούρα, παράδοση ανταρσίας, σύνδεση με το μαχητικό εργατικό κίνημα.

Για να κατανοήσουμε τη δυναμική των υποτελών τάξεων, τη διάρκεια στο χρόνο και την επέκταση στο χώρο, πρέπει να λάβουμε υπόψη τους τρόπους αναπαραγωγής τους στην καθημερινότητα: πολιτισμικοί σχηματισμοί και άτυπες ομάδες που συγκροτούσε η προλεταριακή εργατική τάξη και η άτυπα εργαζόμενη «φτωχολογιά» για να αντιμετωπίσουν τη φτώχεια και τις αρρώστιες, «από κοινού (ανα)παραγωγή, μοίρασμα των πόρων, αλληλεγγύη και χαριστικότητα, κοινωνικοποίηση του έργου της αναπαραγωγής, συντονισμός των οικογενειακών μικρο-κοινών, δημιουργία κοινωνικών σχέσεων με άλλα υποκείμενα που μέχρι τότε θεωρούνταν “ξένα”»¹.

Οι παραπάνω μορφές ζωής έχουν ως προϋπόθεση και ως συνέπεια ταυτόχρονα την παραγωγή ενός πληθειακού δημόσιου/κοινωνικού χώρου, στην οποία συμμετέχουν ισότιμα οι γυναίκες, ιδίως οι πρόσφυγες. Για την περίπτωση της Αθήνας και του Πειραιά αναφέρει η Λ. Λεοντίδου: «Οι άντρες μαζεύονταν στα καφενεία... καθώς και στις ταβέρνες. Οι κομμουνιστές ήταν καλοδεχούμενοι για συζητήσεις στα σπίτια... Η στενότητα χώρου στα μικρά προσφυγικά σπιτάκια ανάγκαζε την οικογένεια να περνά το μεγαλύτερο μέρος του ελεύθερου χρόνου της στον υπαίθριο χώρο, ιδιαίτερα στις αυλές, που συχνά χρησίμευαν ως κουζίνες κι εργαστήρια, και στα κατώφλια. Οι γυναίκες ανέπτυσσαν εδώ μια πρωτόγνωρη συλλογικότητα κι αλληλοβοήθεια. Η ανεπίσημη κοινωνικότητα στα κατώφλια τούς έδινε την αίσθηση της συμμετοχής και της αλληλεγγύης»². Το ζήτημα του χώρου είναι κομβικό για την οργάνωση των υποτελών τάξεων των πόλεων: «Οι άνθρωποι χρειάζονται πάντα μια υλική βάση πάνω στην οποία να οργανώσουν την αυτονομία τους ενάντια στην κυριαρχία των πολιτικών μηχανισμών, που ελέγχουν τις σφαίρες της παραγωγής και της θεσμοθετημένης εξουσίας... Μόνο στην εχεμύθεια των σπιτιών τους, στη συνέργεια των γειτόνων, στην επικοινωνία των ταβερνών, στη χαρά των συναθροίσεων του δρόμου μπορούν να βρουν αξίες, ιδέες, σχέδια και, τελικά, αιτήματα που δεν συμμορφώνονται με τα κυρίαρχα κοινωνικά συμφέροντα... Ο έλεγχος στο χώρο είναι μια μείζων μάχη στον ιστορικό πόλεμο ανάμεσα στους ανθρώπους και το κράτος... Εξασφάλιση από τους κατοίκους μιας πόλης που οργανώνεται γύρω από την αξία χρήσης, σε αντίθεση με την αντίληψη της αστικής ζωής και των υπηρεσιών ως εμπορευμάτων, που είναι η λογική της ανταλλακτικής αξίας... Αναζήτηση πολιτιστικής ταυτότητας, για να διατηρούνται ή να δημιουργούνται αυτόνομες τοπικές κουλτούρες, μ' άλλα λόγια η υπεράσπιση της επικοινωνίας ανάμεσα σε ανθρώπους, το αυτόνομα

---

1 M. De Angelis, *Κοινά, περιφράξεις και κρίσεις*, μτφ. Σ. Παπάζογλου και Χ. Τσαβδάρογλου, εκδόσεις των ξένων, Θεσσαλονίκη 2013.

2 Λ. Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό τεχνολογικό ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2001.

προσδιορισμένο κοινωνικό νόημα και η πρόσωπο με πρόσωπο αλληλεπίδραση...»³.

Έπειτα, η λαϊκή κουλτούρα, που θα γίνει ηγεμονική στα χρόνια της κατοχής, έχει επίσης τις ρίζες της στον μεσοπόλεμο. Η συγκατοίκηση στις συνοικίες και η κοινή διασκέδαση εργατικού πληθυσμού με το «περιθώριο» έφεραν σε επαφή εργατικά αιτήματα με κουβέντες και αναθέματα κατά της «άτιμης κοινωνίας». Το ρεμπέτικο -ιδίως από το '30 και μετά- παρακολούθησε την εργατική τάξη αναγνωρίζοντάς της εκτός απ' την κοινή μοίρα (φτώχεια - αδικία) και την τιμή. Το ρεμπέτικο δεν εξυμνούσε ούτε εξωραΐζε τη φτώχεια σαν υλική κατάσταση αλλά την ξόρκιζε με το λαϊκό γλέντι («όξω φτώχεια, να γλεντήσουμε τον ψεύτικο ντουινιά»), αμφισβητούσε τον πλούτο και την εξουσία, αναδείκνυε την κουλτούρα και την ηθική των φτωχών, των εργατών, των απόκληρων (την αξιοπρέπεια, την τιμιότητα, τη ντομπροσύνη, την ακεραιότητα, τη λεβεντιά, το καλαμπούρι και το γλέντι, τον ειλικρινή και αφοπλιστικό έρωτα μεταξύ εργατών και εργατριών, την περιφρόνηση για το χρήμα, την νοοτροπία που λέει ότι «αν βγάζω λεφτά, τα βγάζω σε βάρος κάποιου άλλου»). Παράλληλα με το ρεμπέτικο, το θέατρο σκιών, ο «καραγκιόζης»: «κοινωνική αμφισβήτηση ριζική και καθολικής μορφής, αφού στρέφεται εναντίον μιας από τις κύριες προϋποθέσεις επιβολής της κάθε εξουσίας: της συναίνεσης»⁴.

Ένα άλλο γνώρισμα είναι η παράδοση της λαϊκής ανυποταγής. Αναφέρει σχετικά ο Δαμιανάκος: «Η μακρά αντίσταση των στοιχειωδών αλληλεγγυών (οικογένεια, γένος, κοινότητα, αστική συνοικία προσωποποιημένων κοινωνικών σχέσεων) εξηγεί τη διαιώνιση των κοινωνικών παρανομιών στην Ελλάδα και τη δυσκολία του συστήματος να εγκαθιδρύσει ένα αποτελεσματικό θεσμικό μηχανισμό, ώστε να ελέγχονται αποτελεσματικά οι λαϊκές παρανομίες... Η κοινωνική ταυτότητα των υποπρολετάρων αντιστέκεται στα χαρακτηριστικά του “εφεδρικού βιομηχανικού στρατού” (ή παρεκκλίνει σημαντικά απ' αυτά) που θέλει να τους επιβάλει η αστική κοινωνία. Η προς υπεράσπιση αυτονομία είναι τώρα εκείνη των παράνομων δραστηριοτήτων του αστικού γκέτο κατά των προθέσεων ελέγχου που εκφράζονται από ένα βάνουσο αλλά αναποτελεσματικό κατασταλτικό όργανο»⁵. Κατά τη διάρκεια της κατοχής, αυτό το πλέγμα στοιχειωδών αλληλεγγυών - τοπικών αυτονομιών - «τεχνογνωσίας» της παράνομης δραστηριότητας θα αποβεί καθοριστικό για τις εξεγερμένες υποτελείς τάξεις. «Αγροτική ή αστική, η παράδοση της λαϊκής ανυποταγής μεταμορφώθηκε κατά τη διάρκεια περιόδων γενικευμένης κρίσης σε κινητήρια ή επικουρική δύναμη μιας επανάστασης με όλη τη σημασία της λέξης», επισημαίνει ο Δαμιανάκος⁶.

3 M. Castells, *City and the grass roots*, University of California Press, Berkeley 1984.

4 Σ. Δαμιανάκος, *Ήθος και πολιτισμός των επικίνδυνων τάξεων στην Ελλάδα*, Πλέθρον, Αθήνα 2005.

5 *ό.π.*

6 *ό.π.*

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι μικρές μαύρες αγορές («πιάτσες») που λειτουργούσαν σε περιοχές της Αθήνας (π.χ. Πολύγωνο, Ασύρματος) στον μεσοπόλεμο, μακριά από τον έλεγχο των σωμάτων ασφαλείας, που γενικεύθηκαν ως στρατηγικές επιβίωσης στην κατοχή. Ο επαναπροσδιορισμός του «νόμιμου» και του «παράνομου», η υιοθέτηση από πλατιές μάζες (και όχι απλά από «περιθωριακούς» όπως στον μεσοπόλεμο) πρακτικών στις παρυφές της νομιμότητας ή έξω αυτήν συνέβαλαν τα μάλα στην πολιτικοποίηση των υποτελών και στη δημιουργία μιας αντιστασιακής κουλτούρας.

Όσον αφορά τη σύνδεση με το μαχητικό εργατικό κίνημα, ας σημειώσουμε καταρχάς ότι εργάτες και «φτωχολογιά» των συνοικιών έμοιαζαν με συγκοινωνούντα δοχεία: τουλάχιστον σε κάποια φάση της ζωής τους οι ενδεείς είχαν υπάρξει εργάτες και αντίστροφα. Αρκετοί λοιπόν από τους προλεταριοποιημένους κατοίκους αυτών των συνοικιών συμμετέχουν ενεργά στις μαχητικές απεργίες του μεσοπολέμου. Οι εργατικοί αγώνες του μεσοπολέμου μπορούν να ιδωθούν μέσα από το πρίσμα μιας «ρομαντικής» εξέγερσης ενάντια στην προλεταριοποίηση και ταυτόχρονα μέσα από το πρίσμα μιας τάξης που αρχίζει να διαμορφώνει συνείδηση του εαυτού της (γι' αυτό και τα αιτήματα για μια ηθική οικονομία συνυπάρχουν με τα αιτήματα για υψηλότερους μισθούς και καλύτερες συνθήκες εργασίας). Η πλειοψηφία αυτών των ανθρώπων δεν είχε ξαναδουλέψει σε φορντική μονάδα παραγωγής. Τόσο οι μικρασιάτες πρόσφυγες όσο και οι εσωτερικοί μετανάστες ήταν στην πλειοψηφία τους μάστορες, τεχνίτες, έμποροι - επιτηδευματίες, αγρότες, ψαράδες ή κτηνοτρόφοι, προέρχονταν δηλαδή από ένα κοινωνικό-πολιτισμικό περιβάλλον όπου κυριαρχούσε η απλή εμπορευματική παραγωγή και όχι η μισθωτή εργασία. Στους τόπους καταγωγής-προέλευσής τους δηλαδή επιβίωναν προκαπιταλιστικές ή ημικαπιταλιστικές μορφές παραγωγής και κοινοτικές μορφές ζωής. Ερχόμενοι στα αστικά κέντρα βίωσαν μια φοβερή αντίφαση: καθημερινή πολύωρη και εξοντωτική εργασία στα κάτεργα του φορντισμού από τη μία και κοινοτική ζωή στους τόπους κατοικίας τους από την άλλη. Η κουλτούρα τους θα σμιλευτεί μέσα σε αυτή την αντίφαση, η οποία δεν θα αργήσει να ξεσπάσει με οξύτητα. Οι κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται και οι κοινότητες που συγκροτούνται στις συνοικίες τους εφοδιάζουν με αποφασιστικότητα και μαχητικότητα και ταυτόχρονα υποστηρίζουν την αναπαραγωγή τους κατά τη διάρκεια μιας παρατεταμένης απεργίας. Η σε διαδικασία συγκρότησης τάξη πολεμά λοιπόν ό,τι την καταπιέζει και τη δυναστεύει καταρχάς με τα «όπλα» που έχει ήδη στη διάθεσή της. Οι μάχες που δίνει όμως αποτελούν και όχημα επανακαθορισμού και αναπλαισίωσής της. Μιλάμε συνεπώς για μια ιστορική διαδικασία, κατά την οποία οι κοινωνικές σχέσεις θα προωθήσουν και θα υποστηρίξουν τους αγώνες, και αντίστροφα το βίωμα και η δράση θα εμπλουτίσουν την κουλτούρα, θα διευρύνουν τους κοινωνικούς ορίζοντες, θα επιταχύνουν τη

διαδικασία ταξικής συγκρότησης. Από την άλλη, οι «φτωχοί», «διαρκώς καταπονημένοι από τη χρόνια ανέχεια, και απρόθυμοι (ή απλώς ανίκανοι) να συμμετάσχουν σε οργανωτικά “ορθολογικές” διαδικασίες, έτειναν να διαχέονται μέσα στα περιοδικά ξεσπάσματα του κινήματος αν και όταν οι προοπτικές εμφανίζονταν ελπιδοφόρες, και να τους προσδίδουν έναν εξαιρετικά συγκρουσιακό -συχνά “οχλαγωγικό”- χαρακτήρα [βλ. π.χ. την έκρηξη των βολιώτικων λαϊκών μαζών εναντίον των κερδοσκόπων και της συνέχισης του πολέμου το Φλεβάρη του 1921, την ανάφλεξη των πειραιώτικων μαζών τον Αύγουστο του 1923, που αν και οργανωμένη από την κομμουνιστική ΓΣΕΕ και το ΣΕΚΕ, όφειλε τη δυναμική της στη συμμετοχή των γηγενών λαϊκών στρωμάτων που διαμαρτύρονταν για την αύξηση στις τιμές των ειδών πρώτης ανάγκης, τον εκρηκτικό πολλαπλασιασμό των τοπικών-γενικών απεργιών την περίοδο μετά το 1934 και βέβαια τα γεγονότα του 1936, όπου περισσότερη από τη μισή συνολική μαχητικότητα του κινήματος προήλθε από μη-κλαδικά προσδιορισμένα στρώματα]. Ωστόσο, κατά κανόνα, αυτός ο υποδόριος ριζοσπαστισμός σπάνια έβρισκε οργανωτική ή εκλογική έκφραση... Παρότι η εργαζόμενη φτωχολογία αντιμετώπιζε δομικά εμπόδια στο να αναπτύξει συνδικαλιστική συνείδηση, δεν ήταν ούτε “εντελώς αδιάφορη”, ούτε -πολύ περισσότερο- εχθρική στον εργατικό λόγο που αρθρωνόταν από το οργανωμένο κίνημα κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου... Δε δούλευαν μαζί, αλλά ασφαλώς αντιλαμβάνονταν και βίωναν την κοινή τους ανέχεια· δεν ανήκαν σε σωματείο, αλλά και ήξεραν τι θα πει συνδικαλισμός και ήταν σε θέση να κρίνουν και να αποτιμήσουν τις όποιες εξαγγελίες του. Ο σποραδικός τους λόγος, μάλιστα, παρέχει ενδείξεις μιας αξιοπρόσεκτης ικανότητας τόσο για την απομυθοποίηση της φαινομενικής τους “ανεξαρτησίας”, όσο και για την ιχνηλασία και αιτιώδη αναγωγή των αντιξοοτήτων τους σε συγκεκριμένες στρατηγικές συσσώρευσης... Τα στρώματα που την αποτελούσαν επέδειξαν έντονα μαχητικά αντανακλαστικά και είχαν μια σημαντική, αν και άνιση, συνεισφορά στη διαδικασία ταξικής συγκρότησης»⁷.

Η διαδικασία συγκρότησης της τάξης/τάξεων θα συνεχιστεί καθόλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '30· το ιδιώνυμο (που εν μέρει απαντά στην έως τότε δράση και ταυτόχρονα φιλοδοξεί να λειτουργήσει προληπτικά) θα φουντώσει το κίνημα, το οποίο όμως θα κατασταλεί βίαια αρχικά το '36 και έπειτα από το καθεστώς Μεταξά· στο «έπος του '40» η πληβειακή οργή, το αίσθημα αδικίας και η απαξίωση του κράτους θα γιγαντωθούν, γιατί, παρά τη φαινομενικά πανεθνική συστράτευση, στο πραγματικό μέτωπο θα πολεμήσουν μόνο το προλεταριάτο και η «φτωχολογία», υφιστάμενα όλες τις κακουχίες και τον ζόφο του πολέμου και νιώθοντας στο πετσί

---

7 Σ. Σεφεριάδης, *Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936): μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα*, ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης, τεύχος 6, Θεμέλιο, Αθήνα Νοέμβριος 1995.

τους την ταξική εξουσία και ιεραρχία⁸. Και όταν πια φτάνουμε στην κατοχή, κάποιοι παράγοντες θα λειτουργήσουν ως καταλύτης για την κοινωνική επανάσταση. Ως τέτοια καταρχάς ας ορίσουμε «μια πορεία εύρεσης λύσεων σε προβλήματα που άλλα υπάρχοντα κοινωνικά συστήματα δεν μπορούν να λύσουν και τη δημιουργία πολυδιάστατων συστημάτων κοινωνικής δράσης που αναπαράγουν τη ζωή με τρόπους, διαδικασίες, κοινωνικές σχέσεις, κατευθυντήριες αξίες και συνείδηση που αναζητούν έναν δρόμο διαφορετικό από τον κυρίαρχο, και τα οποία [συστήματα] έχουν την ικανότητα να αναπαράγονται σε μεγαλύτερη κλίμακα μέσω δικτυώσεων και συντονισμού»⁹. Ποιοι είναι οι καταλύτες λοιπόν; Η ναζιστική κατοχή και οι ντόπιοι συνεργάτες τους (καθόλου αμελητέοι σε δύναμη και αριθμό, και με δικές τους στοχεύσεις - επ' ουδενί δηλαδή απλά αναλώσιμα όργανα των ναζί) θα παροξύνουν την καπιταλιστική εκμετάλλευση και λεηλασία σε σημείο εξόντωσης (τι άλλο ήταν ο λιμός τον πρώτο χρόνο της κατοχής αν όχι εξόντωση όσων περίσσευαν;). Θα εντατικοποιήσουν την εργασιακή εκμετάλλευση βάζοντας χιλιάδες εργάτες να δουλεύουν για λογαριασμό τους στις επιταγμένες μονάδες παραγωγής (λιμάνια, ναυπηγεία, οχυρωματικά έργα, μηχανουργεία, αεροδρόμια, λιπάσματα, ανθρακωρυχεία), θα λεηλατήσουν και θα φορολογήσουν εξοντωτικά τον αγροτικό κλήρο, θα αρπάξουν την ακίνητη περιουσία στα αστικά κέντρα, θα κάνουν καθημερινή ρουτίνα τον έλεγχο και την επιτήρηση που είχε προηγηθεί επί Μεταξά, θα καταστείλουν βάνουσα τους υποτελείς που τολμούν να σηκώσουν κεφάλι, θα νομιμοποιήσουν την ηθική εξαχρείωση και τις πρακτικές των μεγαλομαυραγοριτών, των καταδοτών, των αρπακτικών και των φονιάδων. Ειδικά οι μαζικοί θάνατοι από τον λιμό τον πρώτο χειμώνα της κατοχής και οι μαζικές εκτελέσεις από τους ναζί και τους ντόπιους συνεργάτες τους θα στοιχειώσουν τις υποτελείς τάξεις, θα αποτελέσουν εκείνο το βίωμα που δεν ξεχνιέται και δεν συγχωρείται. Ταυτόχρονα, θα δημιουργηθεί ένα κενό εξουσίας, με την έννοια ότι οι ντόπιοι προύχοντες θα την κοπανήσουν για μέρη ευήλια και ευάερα. Με έναν χυδαίο κυνισμό, μια ανωτερότητα και μια αδιαφορία που ταιριάζει σε Κυρίου, μεγαλύτερους και μικρότερους, θα γράψουν κανονικά στ' αρχίδια τους την «πλέμπα» και τη μοίρα της. Αυτή η στάση θα δημιουργήσει μια ηθική αγανάκτηση, θα επιταχύνει την απαξίωση του προπολεμικού πολιτικού προσωπικού και θα ανοίξει διάπλατα το δρόμο για τη φαντασιακή και πρακτική δραστηριότητα

---

8 Βλ. σχετικά εδώ: <http://www.antifascipta.net/LinkClick.aspx?fileticket=%2b4QFGYUDhoQ%3d&tabid=156> και εδώ: <http://www.antifascipta.net/LinkClick.aspx?fileticket=Ves3LuoCL38%3d&tabid=159>. Γι' αυτό και το '41, κατά τη διάρκεια της διάλυσης του ελληνικού στρατού, θα σημειωθούν διάσπαρτες και βραχύβιες εξεγέρσεις φαντάρων εναντίον των ανωτέρων τους (βλ. σχετικά εδώ:

<http://www.antifascipta.net/LinkClick.aspx?fileticket=QKMT0%2fSFvT0%3d&tabid=162>).

9 M. De Angelis, *ό.π.*

που πήρε την κωδική ονομασία «λαοκρατία», η οποία στην πράξη εξέφραζε τις κοινωνικές ανάγκες και επιθυμίες, ενσωμάτωνε τα διάχυτα πολιτικά πάθη και συναισθήματα και σήμαινε αυτό που σήμερα θα λέγαμε «να πάρουμε τις ζωές μας στα χέρια μας».

Πάνω σ' αυτή την ηθική αγανάκτηση, στην πληγωμένη αξιοπρέπεια, στις πολεμένες μα περήφανες κραυγές, στην ηθική της δύναμης-δικαιοσύνης, στις «νόμιμες» και «παράνομες» «τεχνολογίες» (ανα)παραγωγής και επιβίωσης και στην ψυχολογία της αντίστασης των υποτελών τάξεων θα πατήσουν το ΚΚΕ και το ΕΑΜ, θα ενσωματώσουν τα προϋπάρχοντα δίκτυα, θα κερδίσουν την εμπιστοσύνη των υποτελών με την μαχητικότητά τους και θα πάρουν, με τους κατάλληλους αγωνιστές στις κατάλληλες θέσεις -κυρίως νέα σε ηλικία και κατώτερα στην ιεραρχία του κόμματος στελέχη, με πιο «λαϊκή» κουλτούρα σε σχέση με τους μεσοπολεμικούς κομμουνιστές, θα αναλάβουν το βαρύ καθήκον της οργάνωσης-, την πολιτική ηγεμονία της αντίστασης. Το υποκείμενο της κοινωνικής επανάστασης δεν ήταν βέβαια ενιαίο και συνεκτικό. Στην ύπαιθρο ήταν κυρίως φτωχοποιημένοι αγρότες και κτηνοτρόφοι, ενώ στις πόλεις χαμηλόβαθμοι και χαμηλόμισθοι δημόσιοι υπάλληλοι, φοιτητές (που ήταν παραδοσιακοί σύμμαχοι του εργατικού κινήματος), άνεργοι - περιστασιακά εργαζόμενοι - κατ' αποκοπήν εργάτες - εποχικοί εργάτες - αυτοαπασχολούμενοι (συνήθως τα ίδια άτομα -ανάμεσα στο προλεταριάτο και την «φτωχολογία»- εναλλάσσονταν σ' αυτές τις θέσεις), εργάτες και εργάτριες σε εργοστάσια, εργαστήρια, βιοτεχνίες, υπηρεσίες και εμπόριο, φτωχοδιάβολοι και αλήτες των συνοικιών, ρεμπέτες και μικροπαραβάτες. Μιλάμε δηλαδή για ένα κατά βάση προλεταριακό-πληβειακό υποκείμενο που θα εφεύρει στρατηγικές επιβίωσης, θα συγκροτήσει ένα πολύμορφο κίνημα και θα σφυρηλατηθεί στο βίωμα της δράσης: οι παραγωγοί που αρνούνται να συμμορφωθούν στο κρατικό μέτρο της συγκέντρωσης των προϊόντων τους και προτιμούν να τα διακινούν σε χαμηλές τιμές στη «μαύρη» μέσα από οργανωμένα από τα κάτω δίκτυα· οι περιπλανώμενοι μικρομαυραγορίτες που αψηφούν τους νόμους του καθεστώτος (που ουσιαστικά πατάσσουν την μικρή μαύρη αγορά για να αφήσουν χώρο στα μεγάλα κεφάλια -με τις μεγάλες ποσότητες στις αποθήκες- που έχουν τις κατάλληλες διασυνδέσεις με τις αρχές κατοχής)· οι απεργοί δημόσιοι υπάλληλοι του '42, οι οργανωτές των συσσιτίων, οι επονίτες που τις νύχτες κυκλοφορούν στους έρημους δρόμους και γράφουν συνθήματα στους τοίχους· οι οπλισμένοι χωρικοί που οργανώνουν συνελεύσεις και στήνουν θεατρικές παραστάσεις· οι εργάτες στα επιταγμένα εργοστάσια που γίνονται de facto σαμποτέρ κλέβοντας εξαρτήματα και υλικά για να τα πουλήσουν στις μικρές μαύρες αγορές· οι διαδηλωτές στη μεγάλη συγκέντρωση ενάντια στην επιστράτευση στο κέντρο της Αθήνας το '43, που την πέφτουν στο υπουργείο εργασίας και το εργατικό κέντρο Αθήνας με πέτρες και μολότοφ· οι σαλταδόροι· οι ελασίτες (γέννημα-θρέμμα των

συνοικιών) που αποτρέπουν την είσοδο των ταγμάτων ασφαλείας και των ναζί στις εαμοκρατούμενες φτωχοσυνοικίες· οι ΟΠΛΑτζήδες που εκτελούν αξιωματικούς του στρατού και της χωροφυλακής, ταγματασφαλίτες και χίτες, μαυραγορίτες και αντιδραστικούς συμμορίτες που τρομοκρατούν ολόκληρες περιοχές· οι στερημένοι, απατημένοι και βασανισμένοι που παίρνουν προσωπική εκδίκηση από έλληνες εκμεταλλευτές και καταπιεστές μετά την αποχώρηση των ναζί τον οκτώβρη του '44· και στα Δεκεμβριανά τέλος, οι «μπουρλοτιέρηδες» που ρίχνουν μολότοφ στα αγγλικά τανκς, οι άνδρες που περιμένουν στη σειρά για να πάρουν ένα από τα ελάχιστα τουφέκια και οι γυναίκες και τα παιδιά που βοηθούν στο στήσιμο των 10.000 οδοφραγμάτων. Μιλάμε για ένα κίνημα που αποτελείται από μικρούς καθημερινούς κομμουνισμούς, από μυριάδες μικρές ανταρσίες, από μια θάλασσα εφευρετικών και συντονισμένων μικροπαρανομιών με πολιτικό πρόσημο, από διεκδίκηση του εδάφους, από συλλογική συγκρουσιακή δράση που αναδομεί με άλλους όρους την κοινωνία και το χώρο, από ιδέες και πρακτικές που γεννήθηκαν στον μεσοπόλεμο και συνεχίστηκαν στα χρόνια της κατοχής αναδιατασσόμενες σε ένα νέο πλαίσιο, αυτό του ηθικού και δίκαιου αγώνα ενάντια στο καθεστώς και για την «λαοκρατία».

Η κυβέρνηση Ράλλη θα φτιάξει τα αντεπαναστατικά τάγματα ασφαλείας¹⁰, θα τα ξαμολύσει σε ολόκληρη την επικράτεια για να επιδοθούν στην φονική-τρομοκρατική δράση τους και στην αποδιάρθρωση των κοινωνικών πρακτικών των εξεγερμένων, το '44 θα στήσει τα μπλόκα στις εξεγερμένες συνοικίες της Αθήνας και του Πειραιά και θα στρατιωτικοποιήσει τη σύγκρουση. Προφανής στόχος όλης αυτής της αγριότητας -εκτελέσεις, κάψιμο σπιτιών, αιχμαλωσία σε στρατόπεδα- η εκτροπή προς την στρατιωτική αναμέτρηση, η οποία δεν θα αργήσει μετά την αποχώρηση των ναζί. Ο Δεκέμβρης του '44 -ένα κατώφλι, μια καμπή στην ιστορία της δεκαετίας του '40- θα βρει όλους τους αντεπαναστάτες ενωμένους στο Κόμμα της Τάξης (πρωθυπουργός ο Γ. Παπανδρέου). Ξεκινά από την λίγο πολύ αυθόρμητη απάντηση στις δολοφονίες στην πλατεία συντάγματος και καταλήγει σε μια συντριβή του κινήματος από την βρετανική πολεμική μηχανή. Τι είναι όμως αυτό που βάζει τη φυτιλιά για τα γεγονότα του Δεκέμβρη; Είναι το τελεσίγραφο Σκόμπυ για τον αφοπλισμό του ΕΛΑΣ. Ο αφοπλισμός αυτός θα σήμαινε την de facto κατάργηση

---

10 Ποιοι θα επανδρώσουν τα τάγματα ασφαλείας; Όχι μόνο δηλωμένοι αντικομμουνιστές και εθνικιστές, αλλά και ευκατάστατα στρώματα που θίγονταν από την πολιτική του ΕΑΜ, παραδοσιακή ηγεσία και μικροαστική τάξη -κοινοτάρχης, παπάς, δάσκαλος, γιατρός κλπ.- στις βαθιά συντηρητικές κοινότητες της υπαίθρου, μικρομεσαίοι που φοβούνταν ότι θα χάσουν και τα λίγα που είχαν, τυχодиώκτες που βρήκαν ευκαιρία για πλιάτσικο, για ατομικό πλουτισμό και για ξεκαθάρισμα προσωπικών διαφορών, καθώς και -ιδίως στις πόλεις- φτωχοί που αναζητώντας μια μόνιμη πηγή εισοδήματος κι ένα πιάτο φαί αγκιστρώθηκαν ομορπονιστικά στο Κράτος και την παλαιά τάξη πραγμάτων. Βλ. σχετικά: Τ. Κωστόπουλος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη. Τα τάγματα ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνικοφοροσύνη*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2005.

της αντιεξουσίας που είχαν οικοδομήσει οι ένοπλες υποτελείς τάξεις. Για το δε ΚΚΕ-ΕΑΜ θα σήμαινε απώλεια της διαπραγματευτικής ικανότητάς του για την μεταπολεμική κατάσταση πραγμάτων. Ο πόλεμος του Δεκέμβρη λοιπόν ξεσπά, με τους χειρότερους για την κοινωνική επανάσταση όρους, για να κρατηθεί το έδαφος που είχε κερδηθεί και για να δοθεί η πολιτική μάχη της εξουσίας από καλύτερες θέσεις. Το ένοπλο προλεταριάτο και οι σύμμαχοί του υποχωρούν όμως έτσι σε δύο κομβικά ζητήματα, που προδιαγράφουν την ήττα τους. Από το «θέλουμε την εξουσία ν' αλλάξουμε πλήρως τις ζωές μας» περνούν στο «θέλουμε την εξουσία», στην παράδοση της εξουσίας σε μια κυβέρνηση εθνικής ενότητας. Και από τον κοινωνικό πόλεμο περνούν στη σύγκρουση σε καθαρά στρατιωτικό επίπεδο, στην μετάθεση της εξουσίας αποκλειστικά στις κάννες των όπλων. Ενώ ο Δεκέμβρης θα μπορούσε να είναι -και ένοπλο, αλλά όχι μόνο ούτε κυρίως- *ius resistendae*, ήτοι υπεράσπιση της αντι-κοινωνίας που είχε συγκροτηθεί στα χρόνια της κατοχής, έγινε αμιγώς στρατιωτικός πόλεμος.

Η συντριβή στα Δεκεμβριανά, η παράδοση των όπλων με τη συμφωνία της Βάρκιζας και ο «εμφύλιος '46-'49» στη συνέχεια θα αποσυνθέσουν και θα καταστρέψουν τις υποτελείς τάξεις ως πολιτικά υποκείμενα και θα βάλουν ταφόπλακα στην κοινωνική επανάσταση. Το καθεστώς θα εκδικηθεί τους άοπλους πλέον εξεγερμένους και θα βαλθεί να τους αφανίσει: εκτελέσεις κατόπιν δικαστικών αποφάσεων, δολοφονίες ανταρτών και συγγενών τους από χίτες και ΜΑΥδες και κρεμασμένα κεφάλια στα χωριά, φόβος και τρόμος στις πόλεις. Ο πόλεμος μεταξύ συγκροτημένων στρατών (ΔΣΕ, που μάταια περιμένει τη βοήθεια της σοβιετικής ένωσης και της γιουγκοσλαβίας, και Εθνικός Στρατός, που εξοπλίζεται και χρηματοδοτείται με την καθοριστική συμβολή των αμερικάνων που πήραν τη σκυτάλη από τους άγγλους) θα πάρει σταδιακά τη θέση του αμυντικού δεύτερου αντάρτικου και θα οδηγήσει ουσιαστικά στην τιμωρία και την οριστική απενεργοποίηση των εξεγερμένων: χιλιάδες θάνατοι στα πεδία των μαχών, φυλακίσεις, εξορίες, προσφυγιά στις χώρες του ανατολικού μπλοκ. Μετά τη συντριπτική ήττα, τα μέλη του κόμματος θα επιστρέψουν στις συνωμοτικές και άνευ κινήματος διαδικασίες. Τα λόγια του Ντωβέ για την ισπανική επανάσταση ισχύουν μάλλον και για την ελληνική περίπτωση: «Ο περιορισμός της επανάστασης σε πόλεμο απλοποιεί και διαστρεβλώνει το κοινωνικό ζήτημα σε μια λογική κέρδους και απώλειας, σε μια λογική επικράτησης του “ισχυρότερου”. Το ζήτημα πλέον τίθεται στο ποιος θα έχει τους πιο πειθαρχημένους στρατιώτες, τα καλύτερα οικονομικά, τους πιο ικανούς αξιωματικούς και την υποστήριξη συμμάχων των οποίων η πολιτική φύση μπαίνει σε δεύτερη μοίρα. Αξιοσημείωτο είναι ότι όλη αυτή η διαδικασία τραβάει τελικά τη σύγκρουση μακριά από την καθημερινή ζωή... Η εθελοντική κατάταξη κάνει κοιλιά και ο εμφύλιος πόλεμος, και στα δύο

στρατόπεδα, φτάνει σε μια γενική υποχρεωτική στρατολόγηση»¹¹.

* Αντλήθηκαν στοιχεία από το βιβλίο του Γ. Μαργαρίτη «Από την ήττα στην εξέγερση» (Ο Πολίτης, Αθήνα 1993), από το άρθρο του Σ. Σεφεριάδη «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936): μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα» (ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης, τεύχος 6, Θεμέλιο, Αθήνα Νοέμβριος 1995), από τις προφορικές εισηγήσεις του Κ. Παλούκη («Πρόσφυγες και λαϊκός πολιτισμός στα “δυτικά προάστια”») στο φόρουμ κοινωνικής ιστορίας για την ελληνική κοινωνία του μεσοπολέμου (Αθήνα, 14/1/2011) και του Μ. Χαραλαμπίδη («Μία κοινωνία σε κίνδυνο. Στρατηγικές επιβίωσης στην κατοχική Αθήνα») στην ΕΜΝΕ-Μνήμων (Αθήνα, 25/1/2012), από το ντοκιμαντέρ «Γεια σου περήφανη κι αθάνατη εργατιά» (αρχείο ΕΡΤ), καθώς και από συνεντεύξεις που πήραμε στο πλαίσιο του ερευνητικού εγχειρήματος για τον Δεκέμβρη του '44.

λάμπε ρατ
οκτώβριος 2013

---

11 G. Dauve, *Όταν πεθαίνουν οι εξεγέρσεις*, Πρακτορείο Rioters, Αθήνα 2010.